

प्राचीन भारतीय राजकीय संकल्पनांचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ. एस. आर. कट्टीमनी,

सहाय्यक प्राध्यापक,

इतिहास विभाग,

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर. (संलग्नित)

घोषवारा :

प्राचीन भारताने जगाला अनेक महत्त्वपूर्ण वैचारिक देणग्या दिल्या आहेत. नालंदा, तक्षशिला, विक्रमशीला, वल्लभी , यासारख्या प्राचीन विद्यापीठांनी जागतिक किर्ती प्राप्त केली होती. मौर्य , गुप्त , हर्षवर्धन , सातवाहन, राष्ट्रकूट, वाकाटक अशा अनेक प्राचीन भारतीय राजघराण्यांनी आपल्या उत्कृष्ट प्रशासनाच्या द्वारे दीर्घकाळ राज्य केले. परंतु या प्रशासन व्यवस्थेचा मूळ वेदिक काळातील राजकीय संकल्पनांमध्ये असल्याचे दिसून येते. म्हणून त्यांचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरते. प्राचीन काळातील राजा व राजकीय संकल्पनांची निर्मिती कशी झाली, त्याचे दृढीकरण कसे झाले हा एक अभ्यासाचा महत्वाचा विषय वाटतो. वेदिक काळातील म्हणजेच आर्यांच्या आगमनानंतर भारतातील राजकीय संकल्पनांची निर्मिती झाली. यामध्ये सभा, समिती, जनपद, गणराज्य व महाजन पदांचा उल्लेख करता येईल. प्रस्तुत शोधनिबंधातून उपरोक्त राजकीय संकल्पना बाबतचा चिकित्सक अभ्यास केला गेला आहे.

कळीचे मुद्दे : सभा, समिती, जनपद, गणराज्य, महाजन, संकल्पना

प्रास्ताविक –

आर्यांच्या जीवनाची माहिती जाणून

घेण्यासाठी वेद वाङ्मय प्रमुख साधन आहे. वैदिक वाङ्मय हे जगातील सर्व वाङ्मयात सर्वश्रेष्ठ वाङ्मय समजले जाते. भारतातील आर्यांनी जे महान वाङ्मय निर्माण केले. त्यामध्ये चारवेद ब्राम्हणे उपनिषेद, आरण्येक समग्रंथ ह्या सारख्या

वाङ्मयाची निर्मिती झाली. हे वैदिक वाङ्मय कोण्या एका लेखकाने लिहिलेले नसून त्यांची हळुहळू वाढ होत गेली. प्राचीन ऋषींनी त्यांची निर्मिती केली व ते मुखोदगत करत एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीकडे पाठांतराच्या स्वरूपात संक्रमित होत गेले.

हवामानाचा प्रश्न, लोकसंख्या वाढ व अन्नधान्य तुटवडा यामुळे आर्यांने आपले मूळ वसतिस्थान सोडले असेल असे विव्दानांचे मत आहे.तसेच आर्य हे वायव्येकडून खैबरखिंड

ओलांडून भारतात आले. व सप्तसिंधू नदीच्या परिसरात स्थायिक होवून त्यांनी भटकी राहणी सोडली व भारतात नवीन संस्कृती निर्माण केली सुपीक जमीन, मुबलक पाणी पुरवठा, शेती व पशुपालन यामुळे त्यांच्या जीवनात स्थैर्य प्राप्त झाले. आर्य धैर्यवान, शौर्यवान, सदृढ शरीरसौष्ठवांचे होते. त्यामुळे स्वतःच्या सामर्थ्यावर नवीन भूप्रदेशात अनेक संकटावर मात करून आपले वास्तव्य निर्माण केले. आर्यांच्या भारतातील विस्ताराचे प्रामुख्याने पुढील भाग पडतात. पहिल्या कालखंडात आर्यांनी सिंधू नदीच्या प्रदेशात प्रवेश केला. ह्या प्रदेशाला त्यांनी ब्रम्हावर्त असे नांव दिले. दुसऱ्या कालखंडात कुरुक्षेत्रापर्यंतचा भाग व्यापला. तिसऱ्या कालखंडात आर्यांनी मध्यप्रदेश म्हणजे रजपुताना आणि माळवा ह्या प्रदेशात आपला विस्तार घडवून आणला.

चौथ्या कालखंडात बिहार किंवा बंगालच्या दक्षिण – पूर्व भागावर आर्यांनी वर्चस्व मिळविले. या दक्षिण प्रदेशाला आर्यावर्त असे म्हणतात. विंध्य पर्वत तसेच घनदाट जंगलामुळे आर्यांनी दक्षिण भारतात प्रवेश केला. व त्याठिकाणी आपले सांस्कृतिक वर्चस्व निर्माण केले. या दक्षिण भारताला आर्यांनी 'दक्षिण पथ' हे नाव दिले.

सभा –

सभे मध्ये वयोवृद्ध ज्ञानवृद्ध क्लीन व धनवान लोकांचा समावेश होता. त्यांच्या प्रमुखास सभापती व सदस्यास सभासद म्हणत असत. या काळात सभा राजाला न्यायदानात मदत करीत असे. प्रसंगी सभा ही ग्रामीण जीवनाशी

निगडीत असावी. गांवातील सभ्य प्रतिष्ठीत श्रीमंत लोकांची गावपंचायत म्हणजे सभा संघटना असावी किंवा राज्यातील गुणवान लोकांना राजाने आपल्याकडे ठेवून घेतले असावे. परंतु सभेचा सल्ला राजावर बंधनकारक नसे. सभेमध्ये (सभागृहामध्ये) सभेतील सभासद वादविवाद करीत असत. करमणूकीसाठी दूत हा खेळ खेळीत असत. राजा ही त्यात सहभागी होई. सभेच्या बैठकींना राजा व्कचितच हजर रहात असे. सभेच्या सभासदामध्ये स्त्रिया नव्हत्या

समिती –

समिती सभेपेक्षा मोठी होती. सभेपेक्षा समितीला अधिक अधिकार असे. राज्यातील स्त्री पुरुषांचा या समितीत समावेश होता. सामान्य नागरीक व तरुण लोकांचा समावेश या समितीमध्ये होता. सभेपेक्षा समितीचे अधिकार ही जास्त असत राजाला समितीच्या बैठकीला हजर रहावे लागत असे राजधानीच्या शहरी समितीची बैठक होत असे. समिती राज्यासाठी कायदे व नियम करण्याचे ही कार्य करीत असे. जुलमी व दुराचारी राजाला पदच्युत करणे, नवीन राजाची निवड करणे, परकीय आक्रमकांना तोंड देण्याची व्यवस्था करण्याची जबाबदारी असे इत्यादी समितीची कामे होती सभेपेक्षा समितीचे अधिकार जास्त असत अश्या रितीने जनतेच्या वतीने कार्य करणारी अंतिम सत्ता असलेली संघटना होती.

वेदकालीन वागःमयात सभा व समितीचा वारंवार उल्लेख आल्यामुळे सभा व समितीस त्या काळात अधिक महत्त्व असावे. परंतु विशाल

साम्राज्य व सम्राटांचे महत्त्व वाढत जाऊन सभा व समितीचा प्रभाव कमी झाला.

जनपद :

जनपद या शब्दाचा उल्लेख प्राचीनकाळातील ब्राम्हणे व उपनिषदे या वैदिक वाङ्मयात आलेला आढळतो. बौद्ध वाङ्मयात तत्कालीन लोकांची आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीत होणाऱ्या बदलांच्या माहिती मध्ये नगर, ग्राम, निगम, जनपद, महाजनपद यांचा उल्लेख आलेला आढळतो. अनेक इतिहासकाराने जनपदाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे दिली आहे ज्यावेळी भ्रमणशील जनचे सदस्य एका निश्चित ठिकाणी वास्तव्य करून स्थायी जीवन जगू लागले त्यांच्यात राजकीय एकता निर्माण झाली त्यावेळी हे 'जन' जनपद म्हणून ओळखले जाऊ लागले अनेक गावे आणि शहरे मिळून जनपद निर्माण होत होती काशीकरांच्या मते, "अनेक गावांचा समुदाय म्हणजे जनपदे होय. कालांतराने मोठी जनपदे लहान जनपदाला जिंकून घेऊ लागली. मौर्यकाळापूर्वी कुरु व पांचाल ही प्रमुख जनपदे अस्तित्वात होती. अशा रीतीने लहान जनपदे मोठ्या जनपदात विलीन झाली आणि या जनपदाला महाजनपदाचे स्वरूप प्राप्त झाले. बौद्ध आणि जैन साहित्यात सोळा महाजनपदाचा उल्लेख आलेला आहे.

सोळा महाजनपदे :

गौतम बुद्धांच्या काळात सोळा मोठी राज्ये अस्तित्वात होती. या राज्यांनाच महाजनपदे असे म्हणतात. जनपद या शब्दाचा अर्थ ज्या भूमीत लोक कायम निवास करून शेती आणि तत्सम व्यवसाय

करून जीवन व्यतीत करतात. ती जनपदे या नावाने ओळखतात. आरंभी ही जनपदे जे क्षत्रिय राजे राज्य करीत होते त्यांच्या नावाशी निगडित होती. पण पुढे बौद्ध कालखंडात क्षत्रियांचा विस्तार झाला. शेती आणि अन्य व्यवसायही भरभराटीला आले. त्यामुळे जनपदे ही प्रदेश आणि लोकसंख्या या दोन्ही अनुषंगाने मोठी झाली. त्यामुळे ही जनपदे महाजनपदे या नावाने ओळखली जाऊ लागली. महाजनपदाच्या राज्यकर्त्यात परस्परसंघर्ष होऊन त्यातून काही महाजनपदे नष्ट होऊन ती मगध साम्राज्यात विलीन झाली. यापैकी १६ (अंग, अवंती, अशमक, काशी, कोसल, कुरु, वज्जी, वत्स, शूरसेन, मत्स्य, मल्ल, मगध, गांधार, चेदी, पांचाल, कंबोज) प्रमुख महाजनपदांची यादी ही महावस्तू या जैन ग्रंथात आहे. व्याकरणकार पाणिनीने ही आपल्या अष्टाध्यायी ग्रंथात काही महाजनपदांची यादीच दिलेली आहे. ही सर्व महाजनपदे राजकियदृष्ट्या सार्वभौम आणि त्यांचे व्यवहारही स्वतंत्रपणे चालत होते.

या महत्त्वाच्या १६ महाजनपदांमध्ये सतत संघर्षाचेच वातावरण असे त्यातून अनेक महाजनपदे ही नष्टही झाली. या संघर्षातूनच पांचाल, शूरसेन, कुरु, काशी, अशा महाजनपदांचे महत्त्व कमी होत गेले. परंतु यात मगध साम्राज्य स्वरूपात उदयास आले. आर्थिक परिस्थितीची समृद्धता, भौगोलिक अनुकूलता, शूर सेनानी व सैनिक, थोर राज्यकर्त्यांची परंपरा या कारणामुळेच मगधाचे महाजनपद हे साम्राज्यात रुपांतरित होऊन उर्वरीत १५ महाजनपदांवर प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्षपणे मगधाने वर्चस्व प्राप्त केले.

गणराज्य :

वैदिक काळापासून भारतात अनेक राज्यांमध्ये जसे राजतंत्र होते. तसेच गणतंत्र ही होते. वंशपरंपरेने जेथे राजतंत्र नव्हते अशा राज्यांना गणतंत्र किंवा गणराज्य म्हणत. हे भारतीय समाज संस्थेचे पहिले स्वरूप होते. गणराज्यात शासन समाजातील विविध वर्गांच्या हातात असे. त्यात सामाजिक दर्जा महत्वाचा मानला जाई. त्यात ही क्षत्रिय वर्णांच्या हातात सूत्रे असत. प्रसंगी श्रीमंत, चतुर, ज्ञानी, अनुभवी, मुत्सरी, वयोवृद्धी व्यक्तींच्या हातात सत्ता राहत असे गौतमबुद्धाचे वडील शाक्य गणराज्याचे होते. त्याशिवाय जनकाचे विदेहचे, वैशाली, लिच्छवीचे, पावकाचे मल्ल, पिप्पल वनचे – मोरिया ही गणराज्य अधिक शक्तीशाली होती.

राज्यकारभार –

लोकमंडळाच्या सहकार्याने व मदतीने गणराज्यांचा कारभार चालत असे. न्याय, अंमलबजावणी सर्व नागरिक एकत्र येवूनच होत राजधानीच्या ठिकाणी सभागृहात, संस्थागारात कामकाज चालत असे. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात अशा अनेक गणराज्यांचा उल्लेख आहे. लिच्छवी कुरु, पांचाल, कंबुज, मद्रक, मालव सौराष्ट्र, वैराठ या सारखी अलेक्झांडरच्या आक्रमणाच्या वेळी वायव्य भारतात गणराज्ये असल्याचा उल्लेख त्यांच्याबरोबर आलेल्या इतिहासकारांनी केलेला आहे. मौर्य पूर्व भारतात उत्तर कुरुंचे गणराज्ये प्रसिद्ध होती. क्षुद्रक, मल्ल, अंधक गणराज्ये शौर्यासाठी प्रसिद्ध होती राजकीय सामर्थ्यासाठी लिच्छवीचे तर वृज्जीचे गणराज्य ऐक्य, न्याय,

समता व तत्वज्ञानासाठी प्रसिद्ध होते. शाक्य राष्ट्रप्रेमी होते. मौर्यकाळात सुद्धा काही गणराज्य अस्तित्वात होती.

गणराज्य पध्दती –

प्रशासन लोकशाही पध्दतीचे होते. अंतीम सत्ता जनतेच्या हातात होती. सर्व लोक काही लोकप्रतिनिधींची निवड करीत असत. प्रतिनिधींची संख्या हजारामध्ये असे. लोकसभा सदस्यांना राजा संज्ञा होती तर त्याच्या पुत्राला उपराजा म्हणत गणराज्यात प्रतिनिधींची निवड विशिष्ट काळासाठी होत असे त्यांची निवासस्थाने राजधानीच्या ठिकाणी असत त्यांची मालमत्ता, शेती, व्यवसाय ग्रामीण भागात असे गावागावातून त्यांची निवड होत होती. गांवातील योग्य उत्तम न्यायी प्रामाणिक चारित्र्यवान नागरिकांची निवड जनता करीत असत. राजधानीच्या ठिकाणी सभागृह असे तेथे एकत्र जमून निर्णय घेतले जात होते सर्व प्रश्नांची चर्चा होत असे. वेगवेगळ्या प्रश्नाविषयी शिष्टमंडळ, संवाद कमिटी नेमली जात असे. सभासदास गणतिथ म्हणत असत. कामकाज पाहण्यासाठी गणपूरक अधिकारी असत. सभासद कायदे नियम तयार करीत.

कार्यकारी समिती –

लोकसभेचे कामकाज, पाहणारी मध्यवर्ती गणराज्य समिती होती. मध्यवर्ती समितीकडून कार्यकारी समितीच्या सदस्यांची निवड केली जात असे. राज्यकारभार करणे राज्यात शांतता व सुव्यवस्था राखणे, सैन्याचे युद्ध प्रसंगी नेतृत्व करणे न्यायदान करणे, गुन्हेगारांना शिक्षा करून

त्याची अंमलबजावणी करणे इत्यादी कामे कार्यकारी समिती सदस्यांना करावी लागत होती.

गणराज्याच्या न्हासाची कारणे

गणराज्य पध्दतीमध्ये ब्राम्हण वर्गाला कोणतेही महत्वाचे स्थान नव्हते. त्यांना दानधर्म, दक्षिणा, धनलाभ नव्हता. त्यामुळे ते असंतुष्ट नाराज होते. त्यामुळे त्यांनी आपल्या बुद्धीच्या सहाय्याने गणराज्याची बदनामी करून साहित्यग्रंथात त्यांचे अयोग्य वाईट वर्णन केले. गणराज्य व्यवस्थेला बदनाम केले. प्रामुख्याने क्षत्रिय वर्गाच्या हातात होती. सर्व अधिकार व हक्क त्यांच्याकडे एकवटले होते. प्रत्येक क्षेत्रात त्यांची मक्तेदारी निर्माण झाली. त्यामुळे त्यांच्याकडे अहंकार, अहभाव, अभिमान वाढून दूराग्रह वृत्ती वाढली बाकीचा वर्ग उपक्षित राहिला. त्यामुळे सामाजिक विषमता, दुराभाव, कटुता निर्माण झाली. राजा व सभाध्यक्ष ही एकाच कुटुंबात एकवटलेले होते. त्यामुळे लोकशाही प्रकिया मागे पडली.

गणराज्ये छोटी छोटी असल्यामुळे परचक्रास तोंड देण्यास समर्थ ठरली नाहीत. राजसत्ताक पध्दतीत राजा ईश्वराचा अंश मानल्यामुळे दैवी ठरला. श्रेष्ठ गुणवान राजांच्या कर्तृत्वामुळे राजसत्ताक पध्दती लोकप्रिय ठरली. राजांनी लोककल्याणकारी सत्ता निर्माण केली. त्यामुळे गणराज्ये मागे पडली. एकंदरीत अजातशत्रू, अलेक्झांडर, चंद्रगुप्त मौर्य, पुष्यमित्र शुंग, कनिष्क, समुद्रगुप्त यासारख्या सामर्थ्यशील राजांनी छोट्या गणराज्यांचा पाडाव केला.

गणराज्यात अनेक दोष निर्माण झाले गटबाजी, हेवेदावे, परस्परातील स्पर्धा, मत्सर व्देष

वाढला. त्यातून कटकारस्थाने खून मारामाज्या होवू लागल्या. वृध्द ज्ञानी, श्रेष्ठ यांच्या बदलचा आदर नष्ट झाला. गणराज्यांतील ऐक्य, गणनिष्ठा, नितिमत्ता, चारित्र्यशील, सदगुणांचा न्हास होत गेला. गणराज्यातील संघर्ष त्याच्या न्हासास कारणीभूत ठरला. अशाप्रकारे वरील वेगवेगळ्या करणांनी गणराज्ये नष्ट झाली.

सारांश :

एकंदरीत उत्तर वेदकाळात राजाची सत्ता वाढत गेली. त्याच प्रमाणे मंत्र्याची संख्या देखील वाढत गेली. शासन व्यवस्थीत चालविण्याकरिता मंत्र्याची मदत घ्यावी लागे. त्यांना 'विरस' किंवा 'रत्निन' असे म्हणत. मंत्र्यामध्ये भागदुध (करवसूल करणारा) सुत हा राजाचा रथ चालविणारा, पुरोहित (धर्माधिकारी), सैनापती (सैन्याचा प्रमुख) ग्रामीण (ग्रामप्रमुख) इ. मंत्री होते. मंत्र्या शिवाय राजसत्तेवर नियंत्रण ठेवणाऱ्या सभा आणि समिती या दोन संस्था होत्या. संस्थांच्या मदतीने राजा राज्यकारभार करीत असे.

प्राचीन भारताची श्रेष्ठता हे त्या काळातील राजांनी व राजकारण्यांनी निर्माण केलेल्या प्रशासन व्यवस्थेवर ठरते. उत्कृष्ट प्रशासनाच्या द्वारेच मोठ्या राजकारण्यांनी साम्राज्य निर्माण केली व ती दीर्घकाळ टिकवली. प्राचीन भारतातील या उत्कृष्ट प्रशासनाद्वारे कला, स्थापत्य व साहित्य मध्ये प्रगती झाली. म्हणूनच या राजकीय संस्था, संघटना व संकल्पनांच्या निर्मितीची व त्यांच्या विस्तार व विकासाची प्रकिया अभ्यासणे गरजेचे ठरते.

थोडक्यात, प्राचीन भारतातील या सर्व सभा समिती जनपद महाजनपद व गणराज्य यामुळेच

भारतात मोठी साम्राज्ये निर्माण झाली त्यांच्यावर या राजकीय संकल्पनांचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

संदर्भ ग्रंथ:-

1. Collingwood R.G. (2006), *The Idea of history*, Surject publication, Delhi.
2. पवार जयसिंगराव (२००४), *आमच्या इतिहासाचा शोध आणि बोध*, सुमेरू प्रकाशन, डोंबिवली मुंबई.

3. N. N. Bhattacharya, *Ancient Indian Rituals and Their Social Contents*, 2nd ed., 1996.
4. Romila Thapar, *Early India : From the Origins to 1300*, 2002.
5. A. L. Basham, *The Wonder that Was India*, 1971.
6. H. C. Raychaudhuri, *Political History of Ancient India*, Rev. ed. with Commentary by B. N. Mukherjee, 1996.

